

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 29 Volume: 7 Issue: 29

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KIRMIZI KASABA OLAYLARI (1918–1920)

ACCORDING TO THE EVENT DOCUMENTS ARCHIVES OF KIRMIZI KASABA (1918-1920)

Beşir MUSTAFAYEV*

Öz

Bu makalede Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan Kuba yöresine bağlı Kırmızı kasabada yaşayan insanlara karşı yapılan mezalim üzerinde duracağız. Ermeni ve destekçilerinin bu yöredeki faaliyetlerini ağırlıklı olarak arşiv belgelerine göre ele alacağız. Taşnak güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi, Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi, Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi, İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi, Tarih Fakültesi Arşivi, Kuba Yahudi Arşiv Fonu gibi birçok kurumlarda yer alan büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Ermeni çetelerinin sadece Osmanlı insanına değil, aynı zamanda Kırmızı kasabada yaşayan Azerbaycan insanına karşı da mezalim uyguladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kuba, Kırmızı Kasaba, Ermeni, Yahudi, Rusya.

Abstract

In this study, located in the north of Azerbaijan in Turkey against the Kuba Region will focus on the atrocities. During these years, this land of the Armenians and their supporters in their activities based on archival documents will consider weighted. All the activities of the Armenian Dashnak power mainly in Russian, indicating the support of outside forces has a large number of archival documents. Azerbaijan of the National State Archives, Azerbaijan Political Parties and Movements assembly Library, Russian Federation State Historical Library, Literature and arts Library, the Academy of Sciences Institute of History Library, History Faculty Library, Kuba City Library Fond Jewish institutions in areas such as the vast majority of documents in Russian, Armenian gangs only within the borders of Ottoman to the people, but also in the Kırmızı Kasaba in the Azerbaijan the people atrocities in they are applied.

Keywords: Azerbaijan, Kuba, Kırmızı Kasaba, Armenian, Jewish, Russian.

Giriş

1880'de yapılan bir toplantıda Ermeni ulusalcıları karşılına iki hedef koymuşlardı. Birincisi "*Ermeni milli meselesini*" Avrupa'ya taşımak ve gereken kamuoyu oluşmasında her türlü propaganda araçlarından yararlanmak. İkincisi ise en geç on yıl içinde Ermenileri örgütlendirerek, yapılacak olan isyan ve katliamlarla Avrupa'nın ilgisini bölgeye çekmek ve "*Büyük Ermenistan*" projesini uygulamaktı. Ermeniler bu amaçla Anadolu ve Kafkaslar'da geniş çaplı terör faaliyetleri gerçekleştirdiler. Bu dönemde gerek Rusya, gerekse Avrupa, Ermenilerin hedeflediği bağımsız bir Ermenistan devletinin varlığını birbirleri açısından tehlikeli görmekteydiler. Rusya ortaya çıkacak bu devletin Avrupa'nın kontrolüne geçeceğinden, Avrupa ise Rusya'ya boyun eğeceğinden endişe etmekteydi. Batı devletleri de kendi aralarında

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: besirmustafa@gmail.com

bu konuda ortak bir fikirde değillerdi. Böylece “*Büyük Ermenistan*” uğrunda Rusya ve Batılı güçler arasında bir mücadele dönemi başlamış oldu (Mustafayev, 2012: 534).

Kafkaslar ve Azerbaycan, tarihi bakımdan bölge ve dünya için önemli geçiş yollarından biri olmuştur. Tarihi İpek yolunun bir bölümü Azerbaycan’dan geçerek, Batılı ülkelere ulaşırdı. XIX. yüzyıldan itibaren Akdeniz, Karadeniz ve Azak denizinden geçen nakliye gemileri, Volga nehri üzerinden Hazar denizine oradan da Türkistan’a aynı yoldan Avrupa ve Baltık denizine giden malların daha kolay ve ucuz taşınmasını sağlıyordu. Bu elverişli ortam kuşkusuz en çok Rusya’nın iştahını kabartmaktaydı. Pastadan en çok payı yine Rusya elde etmekteydi. Bu durumda gücü elinde tutmak isteyen Rusya, bölgede nüfuz dengeleriyle sürekli ilgilenmekteydi. Ermeni halkının iskân ve isyan politikası daha çok bunun için kullanılmaktaydı.

Tarih boyunca Kafkasya’da bir siyasi otoritenin ötekiyle, bir dinin ve mezhebin diğeriyle, bir etnik grubun karşıtıyla çatıştığı görülmektedir. Bu da bölgenin siyasi, kültürel, sosyal, etnik ve dini-mezhep bakımdan çeşitliliğinden ileri gelmektedir. Buna rağmen bölgede var olan farklı kimlikler, bu coğrafyada Rus-Ermeni faktörünün ortaya çıkışına kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler.

Birinci Dünya Savaşı’nda, Rus Çarlığının çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hürriyetlerini elde etmek için ayaklandılar. Bu hareketle milletler, “*kendi geleceğini tayin etme hakkını*” kullandılar. Yapılan genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdiler. Bunun neticesinde bağımsızlıklarını elde ettiler ve birer cumhuriyete kavuştular. Böylece Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıktı. Ardından Rusya’da iktidara gelen Bolşevikler, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere milli mukadderatlarını elde eden halklara karşı saldırıya geçmiştir. Üstün kuvvetlerine dayanarak bu devletleri ortadan kaldırdılar. Böylece bu ülkeleri Sovyetleştirdiler.

15 Mart 1917’de Bakü Sovyetinin toplantısında “*Güney Kafkasya*” konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Müslüman-Türk katliamı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü’de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü’de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü’de ilk silah sesleri yankılandı. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisler, basın organları olmuştur. Hepsi ateşe verildi (BOA, HR, HU, KR. 122.4.6). Bakü’yü Müslüman Türklerden temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürdü. Sadece şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen Müslümanların sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçamayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen felaketin boyutlarını gözler önüne sermekteydi. Ermeni ulusalcılığı Ermeniler dışında Doğu Anadolu ve Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta ulaşmıştır. Özellikle Kırmızı kasabadaki olaylarda Taşnaklar, adeta bu yolda bir ölüm makinesi gibi çalışmaktaydı (Daşnaki, 1990: 7-11).

Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Azerbaycan’ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan’da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette evleri yağmaladıktan sonra özellikle de tarihi mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Arşiv vesikalarında da adı geçen ve sık-sık zikredilen bu davranışlar Ermenilerin asıl hedeflerinin Müslüman dünyası olduğunu göstermiştir. Şöyle ki, Şamahı kazasında 58 köy yıkılmış, 7 bin Müslüman katledilmiştir. Bunlardan 1.653’ü kadın, 965’i ise çocuk idi. Kuba’da 122 köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı kasabasında yaşayan Azerbaycanlı Yahudiler de bu katliamlardan nasibini almıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Ermeni terörünün hedefinde sadece Müslümanlar değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Ukraynalı ve İngiliz öldüğüne dair bilgilere arşiv belgelerinden rastlıyoruz. Kırmızı kasabada meydana gelen olaylarda Şaumyan ve Amazasp ikilisinin işbirliği dikkati çekmektedir (Mustafayev, 2012: 535-558).

Şaumyan'ın esas planı Yevlah istasyonunu ele geçirerek Gence vilayetine ulaşmak, oradan da Dağlık Karabağ'ın diğer bölgelerinde ve Kuba'nın Kırmızı kasabasına kadar faaliyet alanlarını genişletmekti. Bu esnada Karabağ ve Kuba Ermenileri Ruslara iyi gözükme için derhal Sovyetleşerek silaha sarılmıştır. Bu mezalime Kafkasya'daki Ermeni ve Rus kiliseleri ve kilise görevlilerinin de faal olarak iştirak ettiği bilinmektedir. Kilise görevlileri o kadar tutarsız davranmaktaydı ki, bazen Müslüman kesimden af dilenmekten bile geri kalmamaktaydılar. Öte yandan Müslümanlar tarafından Ermeni din görevlilerine aşağıdaki şartlar ileri sürülmüştür.

1. *Ermeni katogigosu müftününün ayağına giderek af dileycek*
2. *Papazlar kiliselerde Ermeni katliamları, yangın ve yağmaları kötüleyecekler.*
3. *Öldürülen Müslümanların katillerini hükümete teslim edecekler.*

Ermeniler, Müslümanların bu şartlarını kabul etmiştir. Ancak, katogigos hasta olduğu için onun yerine Piskopos Satımyan müftüye giderek af diledi. Papazlar kiliselerde olayları kötüleyeceklerini, fakat suçluları Ruslara teslim etmeyeceklerini, kendileri cezalandıracakları sözünü verdiler (Mustafayev, 2011: 338-351).

Kuba (Quba) ve Kırmızı Kasaba Yöresindeki Ermeni İsyanları

Rus arşiv kaynakları Azerbaycan'ın kuzeyinde Ermenilerin yaptığı katliamın 7-20 Şubat 1905'te patlak verdiğini göstermektedir. Rusya Adalet Bakanlığına Bakü Savcısı V. Voronov tarafından çekilen telgrafta bir grup Ermeni komitecinin Bakü'de silahlı saldırıları sonucunda Ağa Rıza Babayev adlı Müslüman Türkün katledildiğini yazar. Bu olayları müteakiben dört kişinin daha katledildiğini ve yedi kişinin de yaralandığını rapor etmiştir. Raporunda ayrıca, şehir merkezinde anarşinin hâkim olduğu belirtilmiştir. Söz konusu olayların etnik ve dini nitelikte olduğunun altı çizilmiştir (RFDTA, 1405-119).

Öte yandan raporda Ermenilere dışarıdan mali destek sağlandığı da bildirilmiştir. Ayrıca Tiflis Savcısı tarafından Rusya Adalet Bakanlığına 1905'te gönderilen 119 sayılı rapor da tüm bu olayları onaylar nitelikte idi. Çıkan çatışmalarda 33 ölü tespit edildiği rapor edilmekteydi. Söz konusu olaylarda Ermenilerin Müslümanları kışkırtıkları, şiddet eylemleri ile yıldırıma çalıştıkları ve olayların çıkmasına neden oldukları görülmektedir. Bakü Savcısı V. Voronov'un 1905'te Rusya Adalet Bakanı ve Tiflis Savcısına gönderdiği telgrafta şu bilgiler rapor halinde sunulmuştur: *"Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta İslam dini ile alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildi. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kışkırtmak ve kutsal değerleriyle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Müslümanları çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonraları Ermenilerin yasak yayın yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak el konulmuştur"* (RFDTA, 1405-3934).

Özellikle 1905-1918 yılları Azerbaycan tarihinde en facialı yıllar olmuştur. Belgelere gördüğümüz bütün bu katliamları 1918'li yılların başlarında Ermeni silahlı birleşmeleri Kuba'da¹ yapmışlardır. Taşnak çeteleri 1918 yılına kadar yaşlı, çocuk, kadın ayırımı yapmadan Azerbaycan halkını katletmiştir. Kuba'nın bütün sokaklarında kanlı facialar baş gösteriyor, köylerde, kasabalarda savunmasız insanlar kitle halinde öldürülüyordu. 1918-1920. yıllar Azerbaycan'da bir taraftan Andranik Ozanyan'ın rehberliği ile Taşnaksütyün Ermenileri Müslümanları katlederken, diğer taraftan ise S. Şaumyan'ın rehberliği ile Bolşevik-Taşnak Ermeni birlikleri tarihi gerçekleri ört-bas etmek amacıyla, kitle halinde öldürdükleri insanları toplu mezarlıklarda gömüyorlardı (Musayev, <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>).

¹ *Kuba (Guba-Quba)*: İsmi İslâm âleminde ilk yapılan cami, Kuba Mescidi'nden almaktadır. Vilayetin toplam nüfuzu 110-140 bin arasında. Yüzölçümü 2.575 km². En çok köye ve kasabaya sahip olan iller arasında yer almaktadır. Köy ve kasaba sayısı 150'den fazla olup, şehir merkezinde 2-3 cami, köylerdeki mescit sayısı 26-30 civarındadır. Ayrıca merkezde 1 Rus okulu, 4 Azerbaycan okulu vardır. Nüfuz dağılım şöyle: Azerilerin dışında 4 bin 500 Yahudi, 2 bin 600 Rus, 8 Ermeni, 1 Gürcü (Bilgiler 1989-1990 yılı istatistiklerine göre), (Güler, 1990: 67).

Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan'daki esir zabitlerden Şükrü Bey'den alınan raporda Kırmızı kasabada meydana gelen hadiseler şöyle özetlenmektedir: "Kuba yöresini 03.08.1918 senesinde ele geçirerek, düşmandan 3 makineli tüfek, 14 at, 500 tüfek, 25 bin mermi, savaşta kullanılan mutfak malzemeleri ve Müslümanlardan alınan değerli eşyalar toplanmıştır. Müslümanları silâh altına alarak, onlarla Haçmaz (Xaçmaz) ilçesine doğru ilerledik (ARDA, 1061-1-96, s. 63). Demiryolunu, Bakü-Derbend hattının Xudat (Hudat) ilçesi etrafında Rusların gelip gitmesine mani olmak için ve durumu orduya bildirmekle mükelleftim" (Türker, 2008: 140).

Dışişleri Bakanlığının Müslümanlar üzerinde yapılan zulümlerin araştırılması için tetkikat komisyonu kurulması hakkında 15 Temmuz 1919'da maruzat (Azerbaycan hükümetinin Şartname dergisinde) yayımladı. Şartnamenin oluşturulması Hukuk Bakanının şahitliği ile karara bağlanmıştır. (Bir önceki karar 2437 numaralı ve 26 Mart 1919 tarihli olağanüstü komisyonun üyesi Novaski'nin maruzatında yer almıştı.) Burada Kuba'nın yıkılıp yıkılması ve ahalisinin katledilmesi, Kuba yöresine David Kelova'nın rehberliği ile Bolşevik ordu birleşmelerinin ve Bolşevik hükümetinin kurulmasını konu etmektedir (ARDA, 1061-1-95, s. 2-4). Katliama hazırlık faaliyetleri zamanı Amazasp çeteleri katı Bolşevik A. Alibeyov ile şehirde yapacakları çıkışları görüşmüşlerdir. Alibeyov halka hitaben şunları söyleyecektir: "*Ben aslen Erzurumluyum. Uzun müddet Türkler ile savaştım. Her zaman Ermeni çıkarlarını korudum. Bundan böyle de savunmaya devam edeceğim. Sovyet hükümeti tarafından Osmanlı Ermenilerinin intikamını alamaya geldim*" (ARDA, 1061-1-96, s. 35-36). Alibeyov, Kuba'da işlediği katliamlar hakkında sürekli Şaumyan'ı bilgilendirir ve yazılı şekilde zaman-zaman silahlı gruplar talep etmiştir. Öte yandan Şaumyan, Kuba'daki kanlı olayları duyunca Alibeyov'a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanacaktı: "*Bu zamana kadar Müslüman Türkler Osmanlı topraklarında binlerce Ermeni'yi öldürdü, Kuba'da Ermeniler iki Müslüman öldürmüşse bunda ne var? Boşuna şikâyet etmesinler gözyaşı dökmesinler*" (ARDA, 1061-1-96, s. 38). Oysa Kuba'da öldürülen sadece Müslüman kesim değildi, Rus, Çeçen ve aynı zamanda Kırmızı kasabada yaşayan Yahudi halkı da katledilmekten kurtulamamıştır.

Kuba'da ilk olayların patlak verdiği noktalar, Kırmızı kasaba, Pazar, Bulvar, Komendant ve Abasgulu Ağa Bakıhanov mahalleleri olmuştur. Bu olaya kadar Kuba'da yaşayan Ermeni sayısı 500 civarında idi. Bu Ermeniler 200'e yakın Müslüman'ın yaşadığı haneleri yakmışlardır (ARDA, 1061-1-96, s. 1-3). Daha sonra diğer bölgelerden Ermenileri buraya açıkça yağma ve katliama davet etmişlerdir.

Başkent Bakü başta olmak üzere ülkenin birçok yerinde çatışmalar kısa sürede Kuba yöresine de sirayet etmesi kaçınılmazdı. 1 Mayıs 1918 senesinin sabahın erken saatlerinde ahali uykudan uyanınca şehrin dört bir tarafı Ermeni Amazasp güçleri tarafından muhasaraya alındığına şahit oldular. İlk olarak şehrin güvenlik ve asayişinden sorumlu 26 görevliyi katlettiler. Şehrin giriş ve çıkışları kapatıldı. Şehirdeki insanlar Ermeni mezaliminden kaçarak Haçmaz ve Hudat demiryolu ile çoğu Derbent'e sığınmak için yollara koyuldu. Değerli eşyalarını ormanlara gömdüler. Çoğunluğunu ise Ermeniler talan ettiler. Yahudilerin yaşadığı Kırmızı kasaba girişinde karargâh kurdular. Ermeni güçleri kısa sürede yerli Ermenilerinden olan A. Ayrapetov'un rehberliğinde şehri öğrenmiş oldular. Öğlen saatlerinde kanlı eylemlerini gerçekleştirdiler. Mahallede 2 bin 746 kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere değişik işkencelerle katlettiler. 15 kadının göğsünü kestiler, 8 gencin kafa derisini yüzdüler, 6 din görevlisinin sırt derisini yüzerek üzerlerine saman döküp yaktılar. Ertesi gün Ermeni kilise meydanında 150 Azerbaycanlıya mezalim uyguladılar. Yaralıları ve ölümlerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence ettiler. 8-9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16-17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyaçay nehrinin yakınlığındaki Kızıl Kaya'dan attılar. Şehrin savunması için Müslüman birlikleri kuruldu. İlk kurulan 150 neferlik birlik Ermenilere hücumu zamanı 12 Ermeni'yi öldürdü. Durumu gören şehrin emniyet yetkilisi Ali Abbas Alibeyov'a kesin uyarı verildi. "*Cenap Alibeyov, sizden acele olarak Ermeni güçlerinin başçısı Ağacayan'la irtibata geçerek, aşağıdaki talepleri iletmenizi istiyoruz*".

1. Katliamlar derhal durdurulsun
2. Cenazelerin gömülmesine imkân sağlansın

3. *Ermeni çeteleri derhal şehri terk etsin*
4. *Bu talepler yerine getirilmezse, Ermeniler halkın hücumuna maruz kalacaktır* (<http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/23.09.2007/23.12>).

Bu talepleri, mukavemet birliğinin komutanı Mirhaşım Mirmemmedov aynı gün çete reisi Amazasp ile görüştü. Bu uyarı gazapla karşılandı. Müslüman heyetin korumalarından ikisini katletti. *"Katledilen insanlar yolunu kaybeden Müslümanlara gözdağıdır. Bizi kimse bastıramaz, kesin uyarı veremez"* diyerek bir bakıma yaptıklarını kanıtlamış oldu (Paşayev, 2001: 255-257).

Nisan 1918'de Bakü şehrinde hâkimiyet Bolşeviklerin elinde idi. Bu Bolşevik partisinin temsilcisi D. A. Çelovani Kuba'ya geliyor. A. Novaski tarafından dindirilen Çelovani, şöyle söylemiştir: *"Ben, görüş olarak sosyal demokrat menşevikim. Kendi siyasi görüşüme göre sürgün edildim."* Hücumdan evvel Bolşevik teşkilatının Kuba'da Sovyet hâkimiyetini oluşturmak için gönderdiği Çelovani ile birlikte Bolşevik Müslüman Mir Cefer Bağirov da gelmişti (ARDA, 1061-1-96, s. 34). Gelmесinin esas amacı ise burada baş veren olayları yerinde araştırmaktı. Çelovani'nin kovulmasından sonra, Bağirov: *"Ben vatandaşlarımın yanında olmalıyım"* diyerek şehirde kalmıştır (Nebiyev, "Quba Soyqırımı", <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/2007/>).

Bir diğer bilgiye göre, Mart ayında da taarruza geçen Ermeni güçleri Kuba vilayetinde 15 Müslüman gencini kurşuna dizmişlerdir. Hal öyle almıştı ki, Ermeniler evlerinden bile ateş açıyorlardı. Evleri yakıyor, kadın, çocuk, yaşlı, hasta demeden katlediyorlardı. Evlerinden silahsız olarak çıkan her Müslüman mutlaka bir Ermeni'nin pususuna düşmekteydi. Top ve makineli tüfeklere sahip olan Ermeni kuvvetleri Kuba ahalisine karşı tam askeri bir cephe açmış bulunuyordu. Bu esnada Bakü'deki katliamlarda 18 bin Müslüman'ın öldürüldüğü haberi geldi. Silahı olmayan ahali şehri terk ediyordu. Ruslar bile Rusya'ya geri dönüyordu. Ayrıca hedefteki Bakü'nün zengin petrol kuyuları ve ticaret müesseseleri onların eline geçmişti (Emircan-Gerger, 1992: 81, 102).

Mayıs ayı boyunca Taşnak Amazasp ve onun yardımcısı Nikolay, şehirde savunmasız insanlara karşı acımasız mezalim gerçekleştirdi. 2 binden fazla kadın, çocuk, yaşlı, hasta Amazasp'ın ordusu tarafından katledildi. Ayrıca 4 milyon ruble nakit para, altın ve kıymetli eşyaları yağma ve talan ederek binaları yaktılar. Öte yandan 25 milyon ruble değerinde değişik eşya ve değerli malları çaldılar. Amazasp'ın ordusu Müslümanların camilerini yakarak, kutsal kitap olan Kuran-ı Kerim'i ayaklar altına almıştır. Amazasp ordusu Kuba'da 122 köyü yağmaladı. Bu olayda 60 insan öldürüldü ve 53 kişi yaralandı. Amazasp'ın ordusu şehre toplam 58.121.059 ruble değerinde zarar vermiştir (BCA, 930 01.5.104.1; Дашнаки, 1990: 8-12).

Amazasp şöyle diyordu: *"Ben Ermeni halkının kahramanıyım ve onun istek ve ilgilerini savunmaktayım. Ben buraya (Kuba'ya) 2 hafta önce burada öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim. Ben Hazar denizinden Şah dağına kadar tüm arazilerde yaşayan Müslümanları katletmek için gönderildim"* (ARDA, 1061-1-95, s. 5-6-7-8). Başka bir arşiv belgesinde Amazasp askerinin şu ifadelerine rastlamaktayız: *"Ben sizin kanınızı içeceğim (Müslümanlara), bunların değerli eşyalarını alın, evlerini ateşe verin."* Yine halka dönerek şöyle seslenmiştir: *"Sizin belanız o zaman başlayacak ki, ben sabah erkenden dağa çıkarak, oradan sizi top ateşine tutacağım. Her şeyinizi yerle bir edeceğim"* (ARDA, 979-10-96, s. 35-36).

Amazasp çetesi Kuba ilçesine giderken de yol boyu tüm köylere saldırmış, evleri yağmalamış, önüne çıkan insanları katletmiştir. Öte yandan Deveçi (Şabran) vilayeti Pazar yeri ve Kızıl Burun köyünde barış ricasında bulunan köyün ihtiyar heyetini bile katletmiştir. Elleriindeki Müslümanların mukaddes kitabı olan Kuran-i Kerimi yırtarak yakmıştır. Ayrıca Haçmaz istasyonunda onlarca insanı katletmiştir².

² Kuba'da öldürülen Müslümanların birçoğunun ismi Azerbaycan ve Rus arşivlerde mevcuttur. Bu isimlerin bir kısmını verebiliriz: 1) Molla Şahbaz (ailesi ile birlikte), 2) Meşedi Musa Zeynalıoğlu, 3) Cabbar Memmed Alioğlu, 4) Seferali Meşedi Talıboğlu, 5) Meşedi Musa Zeynalıoğlu, 6) Hacı Dadaş Kasımoğlu (ailesi ile birlikte), 7) Muhammed Resuloğlu (ailesi ile birlikte), 8) Meşedi Kamber (ailesi ile birlikte), 9) Molla Muhammed Salihoğlu, 10) Muhammed Resul Bayramoğlu (oğlu ile birlikte), 11) Kerbelâ Abuzer Mestanoğlu (ailesi ile birlikte), 12) Kerbelâ Memmed Tağoğlu (ailesi ile birlikte) (ARMDA, 1061-1-5, s. 6-7-8).

Ermeni güçleri tarafından Mart-Nisan-Mayıs ayları boyunca Kuba'da 36 bin 782 Müslüman katliama maruz kalmıştır. Şehirde, 568 kişinin kafası kesilmiş ve derisi yüzülmüştür. 151 çocuk ve kadın hançerle doğranmıştır (<http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/2007>). Siyezen, Deveçi (Şabran), Haçmaz (Xaçmaz), Kusal (Qusal) ve Hudat (Xudat) vilayetleri gibi civar yörelerde 5 binden fazla insan işkencelerle katledilmiştir. Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu 10 Mayıs tarihinde Kuba iline gelişinde Müslümanlar tarafından sevinç gözyaşları ile karşılanmıştır. O, 22 Müslüman Türk askerinin, kanlı şehit gömleğini alına koyup öperek: "Yenilmez Türk Askeri" dediği sözleri hem eskilerin hafızasında hem de arşiv belgelerinin ciltlerinde saklıdır (<http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/2007>).

Bu dönemden itibaren işgalci Amazasp ve Bolşevik çetelerine karşı yapılan harekâta Türk İslam Ordusu başarılı olmuştur. Kuba'daki çarpışmalara, 4. Tümen Komutanı Albay Ahmet Şükrü Bey de bizzat katılmıştı. Kuba'yı Ermeni işgalinden kurtarmak için süvari Binbaşı Sabri Bey Komutasındaki yaklaşık 1.000 kişilik bir milis kuvveti, gece boyunca yürüyerek Kuba'nın kuzeyindeki Kusal vilayetini ele geçirdi. Kuba'dan kaçan Bolşevikler, Haçmaz istikametine giderken, Türk askeri birlikleri düşmanı takip ederek Haçmaz vilayetine doğru ilerledi ve şehri savunmaya muvaffak oldu (ATASE, c. II, 595-596).

Kırmızı Kasaba'da Ermeni Terör Hareketleri (1918-1919)

Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde Ermeni mezalimi aylarca devam etmiştir. Ama dokuz gün boyunca süren katliamlar tarihe kara harflerle kazılmıştır. İlk üç günü talan, ikinci üç günü, katliam, son üç günü ise şehri yakma planı uygulanmıştır. Ortaya çıkan durumu belirtmek için olağanüstü hal komisyonu devreye girmiştir. Olağanüstü hal tetkikat komisyonunun 542 numaralı (12 Aralık 1918) raporunda şu bilgiler yer almaktadır:

1. *Kuba kazası savcılığından bildirilen raporda Ermeni çetelerinin başlıcaları Amazasp ve Stepan'ın gerçekleştirdikleri katliamlar*
2. *Bununla ilgili mahkemenin vermiş olduğu kararlar*
3. *Kuba vilayetine yakın Kusal vilayetinin köylerinde Ermeniler tarafından yapılan hırsızlık ve yağma esnasında 22 insan öldürülmüştür.*
4. *Belgede aynı zamanda maddi zararlar da belirtilmiştir (ARDA, 1061-1-98, s. 1-3).*

Olaylara adı karışan suçlular hakkında tutuklama ve yargılanma kararları çıkarılmış, bir kısmı hapsedilmiş, bir kısmı salıverilmiş, bir kısmı kaçmış, bir kısmı hakkında mahkemelerin devam etmesi gerektiği (yarım kalan yargılanmalar) görülmektedir. Öte yandan olayları araştıran komisyon üyesi A. Novaskiy'e göre, 122 den fazla köyü yıkan Amazasp ve onun yardımcıları Nikolay, komiser Venunsa ve diğer caniler yaptıkları suçlara göre, dönemin 13-129-927-1633-1634-1453-1607 insan hakları maddelerine göre sorumluluk taşımaktadırlar (Mustafayev, 2010: 118).

Kırmızı kasaba ve Kuba'da o dönemler onlarca medeniyet abideleri, sağlık merkezleri, okullar, kız gimnaziyaları (kız meslek liseleri), Rus-Tatar Kolejleri, Şollar-Bakü Su Kemerli, Uluslararası Kırmızı Aypara Cemiyeti, Bakü Şehir Dumasının Nicat Cemiyeti şubesi, tiyatro binaları ve birçok milli, manevi değerleri ihtiva eden müesseseler faaliyet göstermekteydi. Rusya ve Bakü'ye de yakın olması hasebiyle son derece modern bir şehir görünümündeydi. Ayrıca birçok değişik halkları-azınlıkları barındıran (Yahudi, Budug, Lezgi, Tat, Çeçen, Rus, Gürcü) kozmopolit ve hoşgörü mekânı idi. İşte sırf bu yüzden Ruslar tarafından buralara bile onlarca Ermeni ailesini yerleştirmişti. İrevan (Revan-Erivan), Zengezur ve Nahçıvan'da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmasının ardından da yine birçok Ermeni Kuba'ya yerleşerek ticari işlerle uğraşarak zenginler zümresinde yer almışlardır. Ermeniler şehrin en güzide yerlerinde rahat yaşamaktaydılar. Şehrin gözde mekânlarından olan daha çok Yahudilerin yaşadığı Kırmızı kasabada yerli ahaliye karşı haksız davranmaları ile bilinmekteydi. Şehrin köklü halkına ilk günlerden toprak iddiasında bulunmaktaydı. Sadece Ermeniler ile alış veriş yapar, ticaretten elde ettikleri mahsulleri Haçmaz demiryolu vasıtasıyla

dışarıdaki Ermeniler ve Ruslara satmaktaydılar. (“Quba Soyqırımı”, <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/2007/23.12>). Ermeniler dışarıdaki Ermeniler ile irtibatlı idiler. Kuba, Dağlık Karabağ, Zengezur, Nahçıvan yörelerinde patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmalarına açıktan destek vermekte ve Ermeni örgütlerine adeta buralarda hak iddia ederek, ülkenin kuzeyine davet etmekteydiler. Geldiklerinde de onlarla birlikte şehirde yağma ve katliam hareketlerinde iştirak etmiştir.

Olaylar sadece Bakü ile sınırlı kalmadı. Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan’ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan’da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette talan özellikle de tarihi ve kültürel mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Ermeniler tarafından Şamahı şehrinde 58 köy yıkılmış, 7 bin Müslüman katledilmiştir. Bunlardan 1. 653’ü kadın, 965’i ise çocuk idi. Kuba’da 122 köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı kasaba semtinde yaşayan Azerbaycan vatandaşı Yahudiler de öldürülmüştür (ARDA, 1061-1-96, s. 8, 13). Görülüyor ki Ermenilerin hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Yahudi, Gürcü, Rus, Çeçen, Ukraynalı ve İngilizler de ölmüştür.

Öte yandan Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuba şehir müfettişinin 1918 Aralık ayında bölgede meydana gelen olaylar ile ilgili bilgileri hükümetin olağanüstü hal komisyonuna verdiği maruzattan görmekteyiz. Maruzatta cinayeti işleyenlerin kimlikleri, yeri ve zamanı konusundaki rapor tarihi arşiv kayıtlarında yer almaktadır (ARDA, 1061-1-96, s. 8, 13-14).

Başkent başta olmak üzere, ülkenin birçok yerinde çatışmalar kısa sürede Kuba yöresine de sirayet etmesi kaçınılmazdı. Şehrin Yahudiler yaşayan Kırmızı kasabanın girişinde karargâh kurdular. Öğlen saatlerinde kanlı terör eylemlerini gerçekleştirdiler. İlk önce Kuba’nın aşağı mahallelerini ve zengin Yahudi kasabalarını yağmaladılar ve yaktılar (<http://www.sutun.com/node/42196>). Mahallede 2 bin 746 kişiyi, kadın, bebek, çocuk, yaşlı olmak üzere değişik işkencelerle katlettiler. Ertesi gün Ermeni kilise meydanında 150 Azerbaycanlıya (Azeri, Yahudi, Lezgi, Tat, Çeçen, Gürcü) mezalim uygulandı. Yaralıları ve ölülerin bazılarını caminin etrafına bazılarını da çöplüğe taşıdılar ve üst-üste toplayarak sağ kalanlara işkence yaptılar. 8-9 yaşlarında 12 çocuğu ve 16-17 yaşlarında da 16 çocuğu başlarını keserek, Gudyalçay nehrinin yakınındaki Kızıl Kaya’dan attılar (<http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/html/2007>).

Ayrıca şunu belirtmekte yarar vardır. Anton Salamanov³ özel arşivinde tüm bunlara rağmen Ermenilerin adını fazla kullanmamıştır. Sadece yapılan olaylarda ölen 24 Yahudi kökenli Azerbaycan vatandaşı hakkında detaylı bilgiler vermektedir⁴.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından 1920’de Kuba’da baş gösteren Ermeni cinayetleri ile ilgili mahkeme işi başlatılmıştır (ARDA, 1061-1-1, s. 13). Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı M. Hacinski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: “Dört aydan fazladır ki Azerbaycan’da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak çeteleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedir. Bunun neticesinde zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen

³Anton Salamanov Kuba şehrine bağlı Kırmızı kasaba semtinde dünyaya gelmiştir. 1905–1910 senelerinde aynı kasabanın okulunda Yahudi dilinde eğitim almıştır. İnkilabi bakışlarına göre Kuba hapisanesinde daha sora Bakü Taşyev hapisanesinde mahpusluk hayatı yaşamıştır. Hapisten sora Türkiye’nin Kars cephesine gönderilmiştir. Kars cephesinde 28 (7/4) numaralı alay tugayında hizmet etmiştir. Şubat inkilâbından sora Kars cephesinden geri dönmüştür. Uzun bir yaşam sürdüren Anton Salamanov birçok vazifelerde çalışmıştır. Onun şahsi arşivinde 1918’de Kuba’da Ermeniler tarafından yapılan katliamlarda daha çok öldürülen Yahudiler hakkında geniş bilgiler mevcuttur. O, arşivinde şöyle yazar: “Ermenilerin hedefi sadece günahsız Türk Milleti değildir, aynı zamanda tüm Müslümanlar ve bölgede yaşayan diğer halklar ve azınlıklar olmuştur” (ARDA, Kuba Arşiv Şubesi, Nu: 136).

⁴Arşivde ismi geçen ve ermeni mezalimine maruz kalan Nisan 1918’de Ermeniler tarafından öldürülen Yahudilerin listesini aşağıda veriyoruz. 1) İbrahimov İsağa, 2) Şelmieva Şalmi, 3) Haimova Danila, 4) Abadyaeva Benyamina, 5) Agaounova Pinhana, 6) İlyeva Muhana, 7) Danilova Şamaha, 8) Paodilova Pardila, 9) Salamanova Djtoma, 10) Yakubova Samoona, 11) Natanida Yusufova, 12) Abramova Natana, 13) Anisiova Erima, 14) Solomanova Yusufova, 15) İliziova İsağa, 16) İlhananova Davida, 17) Yusufova İoaaka, 18) İliziova Erima 19) Mişi Yihaev, 20) Rafail Mişi, 21) Rafail Maasni, 22) Benion Dadam, 23) Gavoiлова Gavriła, 24) Yakubova Mardahay (ARDA, Kuba Arşiv Şubesi, Nu: 136, Yahudi asıllı Azerbaycan vatandaşı Anton Salamanov’un şahsi arşivi)

Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)" (ARDA, 1061-1-105, s. 1-2). Öte yandan tüm bu olayların Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de kararda yer almaktadır. Fakat Sovyet hâkimiyetinin kurulması sonucunda devam eden mahkeme sonuçlanmamış ve arşiv raflarına kaldırılmıştır.

1918-1920 yılında Ermenilerin yaptıkları katliamlarda istatistiği bilgiler arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

1. *Bakü'de 30 bine yakın Müslüman katledilmiştir⁵.*
2. *Şamahı kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür (ARMDA, 1061-1-108, s. 6-7).*
3. *Kuba'nın 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır (ARMDA, 1061-1-95, s. 5-6).*
4. *Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy yakıldı.*
5. *Zengezur kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı (ARMDA, 100-2-791, s. 83-85).*
6. *İrevan (Erivan) Guberniyasında (Valilik) 211 ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1.920 ev yakıldı, 132 bin Müslüman katledilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen "Türksüz Ermenistan" siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Müslüman nüfusunun sayısı 1916'da 375 bin kişi idi. Fakat 1922'de Müslümanların sayısı 70 bine inmiştir (ARSPİHA, 276-2-20, s. 18-19; ARMDA, 28-1-185, s. 7-8).*

Geçtiğimiz yıllarda kamuoyuna duyurulan Kuba'nın Kırmızı kasaba yakınlığındaki arazide, Gudyalçay nehrinin sağ kıyısında spor tesislerinin yeniden inşası esnasında gün yüzüne çıkan insan kemiklerinin döküldüğü yerin mezarlık olması ihtimal dışıdır. Çünkü insan kemikleri biri birinin üzerine üst üste dökülmüş bir şekilde bulunmuştu. Kemikler nehrin kıyısında bulunan iki kuyuda aşkar edildi. Büyük kuyunun derinliği 5, küçük kuyunun derinliği ise 2,5 metredir. Kuyular arasında 2 metre mesafe vardır. Büyük kuyuya yüzlerce insan iskeleti dökülmüş. İskeletlerin bütün halde bulunmaması gösteriyor ki, insanlar öldürüldükten sonra, doğranarak kuyulara doldurulmuştur. Sayısız insan kafası çocuk kemikleri arasından yalnız 35 iskeleti bütün halde götürmek mümkün olmuştur. Kuyulardan, insana ait olan her hangi bir delil-saç, giyim, eşya bulunmamıştır. "*Büyük ihtimal birinci kuyu insan kemikleri ile dolduğundan, yanında ikinci küçük kuyu kazılmıştır. Küçük kuyunun kapağı henüz kapalı, açılmamıştır*". Kemiklerin incelenmesi sonucu kıyımın ne zaman yapıldığı tespit edildi. Yapılan incelemeler sonucu mezarlarda ve kuyularda bulunan kemiklerin 1918'de Ermeniler tarafından Kuba arazisinde yapılan soykırım kurbanlarına ait olduğu ispatlandı (<http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>).

Değerlendirme ve Sonuç

Türk Dünyası tarihinin en karanlık dönemlerinden olan 1915-1920 yılları, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Tarihi belgeler ispat etmektedir ki, özellikle 1918-1920'li yıllarda zor dönemlerden istifade eden Ermeniler, Güney Kafkasya'da ve Kuzey Azerbaycan'da güçlenen Bolşevikler, kendi emelleri doğrultusunda bir "*Ermeni devleti*" kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslüman ahaliye soykırım uygulayarak, yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki, Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı felaketler eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır.

SSCB döneminde bile Lenin ve Stalin bu yönde saptamalarda bulunduğu dair bilgi ve belgeler mevcuttur. Diğer bir saptama ise, Taşnakların emperyalist planlarına alet olduklarıdır. Rus arşivlerine göre Türk ve SSCB'nin ortak planları arasında Taşnak Ermenilerinin ortadan kaldırılması olmuştur. Çoğu kaynaklar bunu "*Müslüman-Ermeni boğazlaşması*", "*Taşnak Ermenilerinin oynadığı rol*" ve "*Müslüman Türklerin etnik temizleme politikası*" olarak tanımlar.

⁵ Geniş bilgi için bkz: (Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918), c. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995).

Bunların da temel sorumlusu dış güçlerin kışkırtma ve destekleri olduğunu yazar (RFDTA, 821-7-220, s. 41; RFDTA, 841-7-290, s. 38).

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında başlayan ırkçılık fikrinin artmaya başlamasıydı. Irkçılık fikirlerinin aşılması, Ermenilerin fiilen ve potansiyel olarak bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için ise Ruslar Ermenileri Müslümanlara karşı kışkırtma metotlarını kullanmıştır. 1915–1920 olayları da sırf bu milletçilerin halkı çeşitli nedenlerle kışkırtmaları neticesinde ortaya çıkmıştı. Öte yandan Ermeniler yaptıkları faaliyetlerle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini göstermişlerdir.

Ermenilerin Azerbaycan'da mezalim yapması ve topraklarını işgal etmesi hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda S. Şaumyan⁶, O. Kaçaznuni⁷, A. Lalayan⁸, Vardanyan⁹, A. İoannisyan¹⁰, V. L. Veliçko¹¹, S. Glinka, Çavçavadze, A. Karinyan¹² vb. Ermenilerin planlarından ve mezalimlerinden yazdıkları eserlerinde bilgiler vermiştir. Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki, onlar Kafkaslarda başka halk görmek istememekteydi. Hattı bazı Ermeni araştırmacılarına göre; *"Kafkasya'da gelecek Ermenilerindir"*. Anlaşılmaktadır ki Ermeniler sadece Müslümanlara karşı değildi, aynı zamanda diğer halklar idi. Bu konuda özellikle dönemin *'Hümmet'*, *'Kaspi'*, *'İzvestiya'*, *'İttihat'*, vb gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu bilinmektedir (Mustafayev, 2009).

Ermenilerin içinden çıkan haris komitecilerin, Rusya, İran, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Müslümanın bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz. Şöyle ki: Hem Azerbaycan'ı hem de Türkiye'yi derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, yine daha çok Rusya'nın Kafkaslara ve Anadolu'ya ilişkin

⁶ Kafkasya'ya Rusya tarafından tayin edilen komiser 26 Bakü sovyeti lideri, S. Şaumyan Stalin'e gönderdiği mektupta şöyle seslenerek aslında Rus desteğinin ne denli olduğunu gösteriyordu: *"Yelizavetpol (Gence) Guberniyası beyleri bize karşı eylem planındalar. Hacikabul ve Kuba'da desteklerimizle süvariler arasında çatışma olmuştur. Derhal acil olarak asker ve silah gönderilmelidir."* (Hesenli-İsmayilov, 1995: 12, 23); (Şaumyan, 1978).

⁷ Ermenistan'ın ilk başbakanı Kaçaznuni itiraflarını şöyle dile getiriyordu: *"Biz, Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı ile savaştık. Bolşevikler bizim kadar savaştı. Biz, Akbaba, Zengezur, Nahçıvan, Kuba, Gence ve Milin deresinde aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç çatışmaya girmediler. Bizim dönemimizde halk, savaş meydanlarında ya da aklıktan ölmekteydi. Ama mücadelemiz ölmedi. Doğrudur, bugün Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bile biliriz, belki de bugün Ermeniler için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun, Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var; Sahneden çekilmek. Partimiz çöküyor. Çünkü kendi yolunu kaybetmiştir. İşte acı gerçek! Biz bu gerçeği itiraf edebilme erkeğini göstermeli ve gereken sonuçlara varmalıyız. Sonuç şu: varlığımıza son vermeliyiz."* (Kaçaznuni, 2007: 10, 17, 84, 91).

⁸ A. Lalayan Komünist Partisi 1919 Mart kongresinde Taşnakları şöyle tanımlar: *"Ermeni hükümeti yağmacıların, şantajcılar, cellatların şakşakçı takımıdır. Ermeni bakanları, Ermeni halkının döküntüleri İngiliz–Amerikan emperyalizminin sadık uşakları, insan etiyle beslenen çakallardır. Ermeni Komünist Partisi bu itleri yeryüzünden silmeye halkları adına and içmiştir."* (Lalayan, 2006).

⁹ Ermeni asıllı araştırmacı Vardanyan'a göre: *"Tarih asırlar boyu aynı coğrafyada yaşayan iki milletin kanlı savaşlarına şahit olmuştur. Bu milletler birbirinin ürettiğini diğeri yağma etmektedir. Biri Asya cehenneminden kurtulmağa, öteki Batı medeniyetine kavuşmağa can atmıştır. Oysa Ermeniler hiçbir medeniyete sahip olmayan ve çoban esirlerinin değişmeyen alametleri ile yaşayan gablel tarih bir ırk döküntüsüdür. Bunların en namuslu işi eşkıyalık, en büyük marifetleri de zulümdür."* (Memmedzade, 1993: 12, 18, 23).

¹⁰ Aşot İoannisyan, 1924'de yazdığı *"Taşnaksütyun ve Savaş"* adlı broşürde Taşnakların Birinci Cihan Harbindeki beklentilerini ortaya koymuştur. Özellikle Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Taşnak örgütü emperyalistlerin güdümünde hareket ettikleri Sovyet Ermeni yetkilileri de şahit olmuşlardır. XI. Kızıl Ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçikoglyan, Taşnaksütyun gönüllü birliklerinin Türk nüfusuna karşı giriştiği katliamlara şöyle değinir: *"Şerefsiz Taşnak Cumhuriyeti kısa dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı'da yapılan savaşlarda Taşnakların kanlı elleriyle binlerce Müslümanı yok ettikleri ve yurtlarını yağmalayıp yaktıklarını, Zengezur, Nahçıvan, Quba, Şamalı, Karabağ, Akbaba ve Zengibasar'daki Müslüman-Türk köylerinde yaşanan mezalim hala akıllarda"* (Mixail, 1997).

¹¹ Rus araştırmacısı Veliçko, Ermenilerin gelecekte başkenti Tiflis olan 'Büyük Ermenistan' planı üzerinde işlediklerini yazmıştır. Ona göre: *"Eğer Ermeni tarihini seciyelendiren 'yalan' ve 'iftira' sözlerinden başka söz yazmak gerekseydi, o zaman 'hiyanet' sözünü söylemek daha yerinde olurdu."* (Veliçko, 1995).

¹² (Karinyan, 2006: 87-92).

emellerinden ve Ermenileri koruma adına Türk milletinin işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır. Bu konu “çağdaşlık-demokrasi-insan haklarından” her daim söz eden Batıdan nedense ilgi görmüyor. Oysa Ermenilerin ve günümüzdeki diğer uzantılarının verdikleri siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Batı, Rusya, ABD, İran ve diğer emperyalist güçler böyle davrandıkça, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Doğu'ya herhalde beklenen barış gelmeyecek kanaati hâkim.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi), 1061-1-96.
ARDA, 1061-1-95.
ARDA, 979-10-96.
ARDA, 1061-1-98.
ARDA, 1061-1-1.
ARDA, 1061-1-105.
ARDA, Kuba Arşiv Şubesi, Nu: 136.
ARMDA (Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi), 1061-1-108.
ARMDA, 100-2-791.
ARMDA, 28-1-185.
ARSPİHA (Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi), 276-2-20.
ATASE, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, c. II.
Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918), c. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.
BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR, HU, KR. 122.4.6.
BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 930 01.5.104.1.
Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции), Baku 1990.
RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), 821-7-220.
RFDTA, 841-7-290.
RFDTA, 1405-119
RFDTA, 1405-3934.

Basılı Eserler

- EMİRCAN, A. Ali, M. E. Gerger (1992). *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul: Cemre Yayınları.
GÜLER, Halit (1990). *Sovyetler Birliğindeki Türkler*, Ankara.
HESENİ, Cemil; Eldar İsmayilov (1995). *Azerbaycan Tarihi*, Bakı: Müellim Neşriyatı.
KAÇAZNUNİ, Ovanes (2007). *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* (1923 Parti Konferansına Rapor), İstanbul: Kaynak Yayınları.
KARİNYAN, A. B. (2006). *Ermeni Milliyetçi Akımları*, İstanbul: Çeviri: Arif Acaloğlu.
LALAYAN, A. (2006). *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, İstanbul: Ermeni Belgeleriyle Sözde Ermeni Soykırımı Yalanı-2, Kaynak Yayınları.
MEMMEDZADE, Mirze Bala (1993). *Ermeniler ve İran*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
MİXAİL, Geller (1997). *İstoriya Rossiskaya İmperiya, T. 3*, Moskova.
MUSTAFAYEV, Beşir (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
MUSTAFAYEV, Beşir (2010). “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905-1920)”, Ankara: *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 26, Yaz Dönemi.
MUSTAFAYEV, Beşir (2011). “Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918-1919)”, Konya: Selçuk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı. 30- Güz.
MUSTAFAYEV, Beşir (2012). “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı-1905-1920”, İzmir: Ege Üniversitesi *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. XII, sayı. 1.
PAŞAYEV, Ataxan (2001). *Açılmamış Şehifelerin İzi İle*, Bakı: Azerbaycan Neşriyatı.
ŞAUMYAN, Stepan (1978). *Seçilmiş Eserleri (1902-1914)*, c. I-II, Bakı.
TÜRKER, Rüştü (2008). *Qafqaz Türk-İslam Ordusu Bakı Yollarında (5. Qafqaz Piyade Fırkası)*, Bakı: Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyatı.
VELİÇKO, Vasil Lvoviç (1995). *Kafkas*, Bakı.
İnternet Sayfaları
“Ermeniler Binlerce Yahudi'yi de Katletmiş”, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=28569>
“Ermeniler On Bin Yahudi'yi Katletmiş”, <http://www.sutum.-com/node/42196>
MUSAYEV, Ceyhun, <http://www.azad.net/x18291.htm/azerfoto.com>
NEBİYEV, Azad, “Quba Soykırımı”, <http://www.mns.gov.az/qubasoyqirimi/23.09.2007>